

‘Αλλ’ ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ οὐχὶ πλέον τι θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ πράξωμεν ἢ ὄπερ πᾶσα συνήθως ἐπιστήμη ἐπιδιώκει ἐν τῇ ἐρευνῇ τοῦ ἑαυτῆς ὑποκειμένου. Ἄγαπητὸν ἡμῖν ἔσται, εἰάν κατορθώσωμεν νὰνεύρωμεν τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικότητος. Τὴν δὲ λύσιν τῶν ἐσχάτων προβλημάτων τῆς ἠθικῆς καὶ τὴν σύζευξιν καὶ συναρμογὴν τῶν ἠθικῶν γεγονότων πρὸς τὸ καθολικὸν σύστημα τῶν ὄντων ὀφείλομεν νὰ ἐπιτρέπωμεν εἰς τοὺς φιλοσοφοῦντας¹⁾.

11. **Αἱ μέθοδοι τῆς ἠθικῆς.**— Ἄς ἔλθωμεν νῦν ἐπὶ τὴν ζήτησιν τῶν μεθόδων τῆς ἠθικῆς. Ἡ παρὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐπιτηδευομένη μέθοδος δὲν διαφέρει καθ’ ὅλου εἶπειν τῆς τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Ὀφείλομεν νὰ ἐξετάζωμεν τὰ ἠθικὰ φαινόμενα μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας, μεθ’ ἧς ἐν παντὶ ἄλλῳ μέρει τοῦ ἐπιστητοῦ ἐξετάζονται τὰ οἰκεία φαινόμενα. Ὀφείλομεν νὰ παρατηρῶμεν καὶ νὰ συλλέγωμεν ὅσα δὴποτε δυνάμεθα ἠθικὰ γεγονότα· ὀφείλομεν νὰ ἐρευνῶμεν τοὺς τρόπους τοῦ βίου καὶ τῆς διαγωγῆς τῶν παντοδαπῶν φυλῶν, ἐθνῶν, τάξεων, ἀτόμων, καὶ κατὰ διαφόρους χρονικὰς περιόδους· ὀφείλομεν νὰ ἐπιστῶμεν τὴν προσοχὴν εἰς τὴν διαγωγὴν τοῦ πεπολιτισμένου καὶ τοῦ ἀπολιτίστου, τοῦ ἐνήλικος καὶ τοῦ παιδός, τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός· ὀφείλομεν νὰναβαίνωμεν ὅσον τὸ δυνατόν ἀνωτάτω εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς ἱστορίας, νὰ μελετῶμεν τὴν μυθολογίαν, φιλοσοφίαν, λογοτεχνίαν καὶ τέχνην τῶν παντοίων λαῶν, ὅπως ἀνακαλύψωμεν τί μὲν οὗτοι ἐνόμιζον δίκαιον, τί δὲ ἄδικον· ὀφείλομεν νὰ ἐξετάζωμεν τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, «τὸν ἀπολελιθωμένον τοῦτον πνευματικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος», τὴν νομοθεσίαν αὐτῶν, τοὺς πολιτικούς, κοινωνικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς ὅρους, οἵτινες κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ἠθικότητος αὐτῶν. Ἡλικὸν μὲν κόσμον ἠθικῶν γεγονότων ἀνευρίσκομεν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Ὅμηρου, Ἡσιόδου καὶ τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν, ἠλικὸν δὲ παρὰ Σαίξπηρ, Βύρωνι καὶ Γκαίτε! Πῶς διαγινώσκουμεν τὰ ἠθικὰ συναισθήματα τοῦ Μέσου αἰῶνος θεωροῦντες τὰ μεγάλα αὐτοῦ καλλιτε-

1) Περὶ τῆς πρὸς τὰς ἐπιστήμας σχέσεως τῆς φιλοσοφίας πρβλ. Paulsen, Einleitung in die Philosophie. Külpe, Einleit. in die Philosophie. Münsterberg, Der Ursprung der Sittlichkeit, σελ. 1 κέ.

Fr. Thilly — Γ. Γρατσιάτου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν 2

χνήματα! Καὶ πόσα λέγουσιν ἡμῖν οἱ κοινωνικοὶ ὄροι τῆς καθ' ἡμᾶς χρονικῆς περιόδου περὶ τῶν ἠθικῶν αὐτῆς ἰδεωδῶν!

Γεγονότα ἄρα ὀφείλει νὰ συλλέγη ἡ ἠθικὴ ἐπιστήμη, γεγονότα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ· ὀφείλομεν νὰ ποιῶμεθα παρατηρήσεις ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς. Ἄλλὰ πρέπει προσέτι νὰ μελετῶμεν καὶ νὰ πειρώμεθα νὰ ἐρμηνεύωμεν τὰ γεγονότα ταῦτα· **πρέπει νὰ διασκοπῶμεν αὐτὰ καὶ τὰς περὶ αὐτῶν διασκέψεις ἡμῶν νὰ προβιβάζωμεν εἰς θεωρίαν.** Οὐδεμίαν δ' ἐπιστήμη εὐδοκιμεῖ διότι θεωρίας. Ἄς συλλέγη τις γεγονότα κατὰ χιλιάδας, κατ' οὐδὲν θὰ γίνῃ σοφώτερος ἑαυτοῦ· ταῦτα εἶναι ἀπλῶς ἢ ἀκατέργαστος ὕλη, ἣν προσδεῖται ἐπεξεργασίας καὶ δυσκομῆσεως. Ἀνάγκη ἀπὸ τῶν γεγονότων νὰ αναβῶμεν ἐπὶ τὰς ἀρχάς, ψιλὴ δὲ γεγονότων παρατήρησις ἄγει εἰς τὸ μηδέν. Μόνον δὲ νοῦς διαφερόντως συνθετικὸς, συνοπτικὸς καὶ εὐφραντασίωτος, νοῦς διὰ τοῦ ἐξώθεν κελύφους εἰσδυόμενος εἰς αὐτὸν τὸν πυρῆνα καὶ τὴν καρδίαν οὕτως εἰπεῖν τῆς φύσεως εἶναι ἱκανὸς νὰ προάγῃ τὴν ἐπιστήμην.

12. Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ Ἠθικὴ.—Ἀνάμεθα νὰ διακρίνωμεν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν ἠθικὴν. Ἡ μὲν ἐπιστήμη ἢ θεωρία διδάσκει, ἡμᾶς, ὡς ἐρρήθη, τὸ γινώσκειν, ἡ δὲ τέχνη τὸ πράττειν¹⁾. Μελετῶντες ὑποκείμενόν τι θεωρητικῶς ἢ ἐπιστημονικῶς ἐπιζητοῦμεν νὰ ανακαλύψωμεν τὰς ἀρχάς· ἢ τοὺς νόμους φαινομένων. Ἀνατομικὴ καὶ φυσιολογία εἶναι θεωρίαι, καθ' ὅσον ἐρευνῶσι τὴν γενικὴν κατασκευὴν καὶ τὰς λειτουργίας τῶν ὀργανισμῶν. Μετὰ δὲ τὴν εὑρεσιν τῶν ἀρχῶν ἢ τῶν νόμων ἐφαρμόζομεν αὐτοὺς ἐν τῇ πράξει διατυπώντες κανόνας, εἰς οὓς ὀφείλομεν νὰ κολουθῶμεν, ὅπως ἐπιτελέσωμεν σκοποὺς τινας. Ἡ φυσιολογικὴ ἐπιστήμη ἢ θεωρία διδάσκει ἡμᾶς πῶς τὸ σῶμα λειτουργεῖ, τί τὸ προϊὸν τοῦτο νὰ λειτουργῇ οὕτω, τίνες οἱ οὐσιώδεις ὄροι τῆς τοιαύτης λειτουργίας· τῆς δὲ ὑγεινῆς ἢ τέχνης ἢ τῆς πράξεως διατυποῖ κανόνας ἐπὶ τούτων τῶν ἀρχῶν ἐρειδομένους, ὧν ἡ τήρησις εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία πρὸς τὴν ὑγείαν. Ἡ ψυχολογία διδάσκει ἡμᾶς τίνες οἱ ὄροι ἢ αἱ αἰτίαι τῶν ψυχικῶν φαι-

1) Πρὸς. Sully, Teacher's Handbook of Psychology, κεφ. I.

γομένων· ἡ δὲ παιδαγωγικὴ ἐφαρμόζει ἐν τῇ πράξει τὰς παρὰ τῆς ψυχολογίας εὐρημένας ἀληθείας. Πᾶσα τέχνη στηρίζεται ἐπὶ θεωρίας, καὶ τῆς τέχνης ἡ ἀνάπτυξις βαίνει κατὰ κανόνα παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας, ἐφ' ἧς ἐρείδεται. Καὶ πάσης δ' ἐπιστήμης ἢ θεωρίας τὸ ἔσχατον τέλος καὶ ὁ σκοπὸς εἶναι ἡ πρακτικὴ αὐτῆς χρῆσις¹⁾.

Ἐπὶ τοῦτο ὑπάρχει λοιπὸν καὶ ἐπιστήμη ἢ θεωρία τῆς ἠθικῆς καὶ τέχνη τῆς ἠθικῆς. Ἡ μὲν ἐπιστήμη ἀνακαλύπτει τὰς ἀρχάς, ἡ δὲ τέχνη ἐφαρμόζει αὐτάς. Ἡ μὲν ἐπιστήμη διδάσκει ἡμᾶς τί πράττεται, ἡ δὲ τέχνη τί ὀφείλει νὰ πράττηται· πρακτικὴ ἠθικὴ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρητικῆς ἠθικῆς²⁾.

13. **Ἡ ἀξία τῆς ἠθικῆς.**—Τέλος ἐξεταστέα ἡ ἀξία τῆς ἠθικῆς πρὸς τοὺς μελετῶντας αὐτήν. Διὰ τί ὀφείλομεν νὰ μελετῶμεν τὴν ἠθικὴν; Ἀλλὰ διὰ τί μελετῶμεν καθ' ὅλου πρᾶγμα τι; Ἡ ἠθικότης εἶναι γεγονός καὶ ὡς τοιούτη εἶναι ἀξία μελέτης. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν διανοητικόν, οὗ ἕνεκα ἀναγκάζεται πάντων τῶν πραγμάτων ἐν τῷ κόσμῳ νὰ λαμβάνη γνῶσιν. Ἡ ἰδία αὐτοῦ διαγωγὴ εἶναι βεβαίως σπουδαιοτάτη καὶ πλείστου λόγου ἀξία, ὥστε νὰ ἐξωθη τῆς προσοχῆς τῆς καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν φαινομένων καταβαλλομένης. Ὑπέταξεν ὁ ἄνθρωπος ἐαυτῷ τῆς φύσεως τὰς δυνάμεις, διότι διηρσύνησεν αὐτάς καὶ ὑπέβαλεν εἰς κριτικὴν ἀνάλυσιν. Πρέπει δὲ νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι καὶ τῶν

1) Πρὸς. *Drobisch*, *Logik* σελ. 165.

2) Παραπλήσιον δοξάζουσιν ἐ Μύνστερμπεργ, Simmel, Paulsen, Stephen εἰς ὧν τὰ ἔργα παρεπέμψαμεν ἐν ἀρχῇ τούτου τοῦ κεφαλαίου. Ὅρα καὶ Ziegler, *Sittliches Sein und sittliches Werden*. Τῶν συγγραφέων πολλοὶ ἐν τῷ Wundt ἀκολουθοῦντες (*Ethik*, Μέρος I, Ἐισαγωγὴ) παραβάλλουσι τὴν ἠθικὴν πρὸς τὴν λογικὴν καὶ κληροῦσιν αὐτὴν κανονικὴν ἐπιστήμην (*Normwissenschaft*). Κατ' αὐτούς ἡ μὲν λογικὴ παρέχει ἡμῖν τοὺς νόμους τῆς ὀρθῆς νοήσεως, τοὺς κανόνους τοὺς πρὸς ζήτησιν καὶ εὑρεσιν τοῦ ἀληθοῦς τηρητέους· μετρεῖ δὲ καὶ τὴν νόησιν ἡμῶν διὰ τῶν κανόνων τούτων καὶ κρίνει τὴν ἀξίαν αὐτῆς κατὰ τούτους. Ἡ δὲ ἠθικὴ λέγει ἡμῖν πῶς πραττέον, ἵνα κατ' ἀρετὴν ἢ ἠθικῶς πράττωμεν· διαγράφει κανόνους διαγωγῆς, εἰς οὓς ὁ πρᾶττων ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ, ὅπως καταστήσῃ ἀσφαλῶς ἠθικὴν τὴν ἑαυτοῦ διαγωγὴν. Ὅρα Hyslop, Muirhead, Mackenzie. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην πᾶσα ἐπιστήμη ἐπιθετικὴ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς μοι φαίνεται ὅτι εἶναι κανονικὴ.—Πρὸς. *Spencer*, *Social Statics*, σελ. 458.

ἠθικῶν δυνάμεων ἢ ἔρευνα θὰ εἶναι ὁμοίως λυσιτελῆς καὶ καρποφόρος. Ἡ εὔρεσις ἠθικοῦ κριτηρίου θάποθῃ ἡμῖν χρήσιμος ἐν τῇ ἐπιλύσει δυσσυμβλήτων καὶ σκοτεινῶν ἠθικῶν ζητημάτων. Ὅχι δὲ πάντοτε γινώσκομεν τί εἶναι δίκαιον καὶ τί ἄδικον· ὀφείλομεν νὰ σκεπτόμεθα περὶ τῆς ἡμετέρας διαγωγῆς, ἔχομεν χρεῖαν κανόνος τινός ἢ ἰδεώδους, ἵνα διὰ τούτου μετρώμεν αὐτήν. Χωρὶς δὲ σκέψεως καὶ ἐπιστήμης μεγάλη τις πρόοδος ἐν τῇ ἀρετῇ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ. Οἱ ἄνθρωποι, ὄντες πολλάκις ἀμαθεῖς τοῦ δικαίου, ἀναγκάζονται νὰ κριθῶσι καὶ νὰ διερευνώσιν αὐτὸ, καὶ τούτου ἕνεκα ἔχουσι χρεῖαν στερεᾶς βάσεως, ὅπως ἐπ' αὐτῆς στηρίξωσι τούτο. Ἡ συχνάκις κατέχονται ὑπ' ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἠθικῆς· παρατηροῦντες σφοδρ' ἀπ' ἀλλήλων δισταμένους τοὺς τρόπους τοῦ πράττειν προάγονται νὰ ὑπολαμβάνωσι τὴν ἠθικότητα ὡς συλλογὴν ἀθαιρέτων κανόνων ἐστερημένων ἀληθινῆς ἀναγκαστικῆς δυνάμεως. Ἀκριβεστέρα δὲ σπουδῇ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου εὐχερῶς θὰ καταδείξῃ τῆς ὑπολήψεως ταύτης τὸ σαθρὸν καὶ τὴν ἀτοπίαν καὶ θὰ ἐμπεδώσῃ καὶ θὰ στηρίξῃ τὰς ἠθικὰς ἀληθείας ἐπ' ἀσφαλοῦς καὶ ἀκραδάντου βάσεως.

Ἄλλὰ δὲν ἐπιθυμῶ βεβαίως νὰ ἐκληφθῶ ὡς δοξάζων ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀδύνατος δίχα τῆς περισκεμμένης ἐξέτασεως τῆς ἀρετῆς, ἥτοι ἄνευ ἠθικῆς ἐπιστήμης. Τοῦτο θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ λέγω ὅτι τὸ ὄραν εἶναι ἀδύνατον χωρὶς τῆς ἐπιστήμης τῆς ὁράσεως. Πρὸ πάσης ὀπτικῆς ἐπιστήμης ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἔχῃ τὴν ὀπτικὴν δύναμιν· πρὸ πάσης ἠθικῆς ἐπιστήμης ὀφείλει νὰ πράττῃ. Ἄλλ' ὅπως ἡ ὀπτικὴ μέγαν βοήθειάν ἡμᾶς πειρωμένους νὰ βλέπωμεν τὰ πράγματα, οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ βοήθειάν ἡμᾶς πράττοντας.

Ἄλλὰ διατείνονται τινες ὅτι ἡ περὶ τῶν ἠθικῶν γεγονότων σκέψις συντείνει εἰς τὴν χαλάρωσιν καὶ ἐξασθένωσιν τῆς πρακτικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ περὶ τὴν ἠθικὴν ἐπιστήμην σπουδῇ εἶναι ἐπικίνδυνος πρὸς τὴν ἠθικότητα. Καὶ ἂν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, δὲν θὰ ἦδύνατο νὰ κωλύσῃ τοὺς ἄνθρωπους νὰ διατυπώσῃ θεωρίαν περὶ τῶν τὸ πράττειν διεπουσῶν ἀρχῶν. Ἄλλὰ δὲν ἔχει οὕτως. Ἐπιμελής, ἐνδελεχῆς καὶ ἐντελής ἔρευνα τῶν ἠθικῶν γεγονότων θὰ ἐμποιῆσῃ ἡμῖν μείζονα σεβασμὸν

καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ θὰ ἐμπεδώσῃ καὶ θὰ ἐπικρα-
κῆνῃ τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ὀλκὴν καὶ ὀρμὴν ἡμῶν. Ἐσπευσμένοι
καὶ ἐπιπόλαιοι κρίσεις περὶ ἠθικῶν γεγονότων εἶναι φυσικῶς τῷ
λόγῳ, ὡς πᾶσαι αἱ ἡμιαλήθειαι, ἐπικίνδυνοι. Ἄλλ' ὁ ἄριστος
τρόπος καταπολεμήσεως τούτων εἶναι ἡ κατάδειξις τοῦ ψεύδους
αὐτῶν· ἡ ἀρίστη θεραπεία ἡμιαληθείας τινὸς εἶναι πάντοτε ἡ
ὅλη ἀλήθεια.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΗΛΕΥΘΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΙ

ΘΕΩΡΙΑΙ ΠΕΡΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ ¹⁾

1. **Εισαγωγή.**— Έκζητοῦμεν ἠθικὰς κρίσεις καὶ περὶ ἡμῶν αὐτῶν καὶ περὶ τῶν ἄλλων· διακρίνομεν δίκαιον καὶ ἄδικον ἐπὶ τῶν σχέσεων, συναισθημάτων, βουλημάτων, πράξεων, θεσμῶν καὶ

1) Περὶ τῆς ιστορίας τῶν ἠθικῶν θεωριῶν δεῖα πλὴν τῶν ιστοριῶν τῆς φιλοσοφίας: *Koestlin*, Die Ethik des classischen Altertums. *Luthardt*, Die antike Ethik. *Ziegler*, Die Ethik der Griechen und Römer. *Gass*, Geschichte der christlichen Ethik. Die Lehre vom Gewissen. *Ziegler*, Geschichte der christlichen Ethik. *Luthardt*, Geschichte der christlichen Ethik. *M. Wundt*, Geschichte der griechischen Ethik. *Jodl*, Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie. *Gizycki*, Die Ethik David Humes. *Whewell*, History of Moral Philosophy. *J. H. Fichte*, System der Ethik. *F. Vorländer*, Geschichte der philosophischen Morale—Rechts—und Staatslehre. *Mackintosh*, On the Progress of Ethical Philosophy during the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *Stephen*, English Thought of the Eighteenth Century. *Guyau*, La morale anglaise contemporaine. *Fouillée*, Critique des systèmes de morale contemporaine. Moral des idées—forces. *Williams*, Rev. of Evolutional Ethics. *Sidgwick*, Outline of a History of Ethics. *Jamot*, Histoire de la philosophie morale et politique. *Paulsen*, System der Ethik, I, σελ. 366 κέ. *Wundt*, Ethik, τόμ. II. *J. Seth*, A Study of Ethical Principles. σελ. 77—249. *Watson*, Hedonistic Theories from Aristippus to Spencer. *Hyslop*, Elements of Ethics, σελ. 18—89. *Martineau*, Types of ethical Theory. *Calderwood*, Handbook of Moral Philosophy, 16η έκδ. σελ. 316 κέ. *Eucken*, Die Lebensanschauungen der grossen Denker. Περὶ δὲ τῆς ιστορίας τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν πρβλ. καὶ *Schmidt*, Die Ethik der alten Griechen. *Lecky*, History of European Morals from Augustus to Charlemagne. *Friedländer*, Die Sittengeschichte Roms *Keim*, Rom und das Christentum. Τοῦ *Sutherland* τὸ ἔργον Origin and Growth of the Moral Instincts περιέχει λίαν πολύτιμον ὄλικόν. Χρησιμώτατα εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ιστορίας τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν θὰ εὕρη ὁ πρῶτόπειρος τὰ ἔργα τοῦ Paulsen, Seth, Wundt, Sidgwick καὶ Hyslop.

τῶν τοιούτων. Αἰρούμεθα ἀπαρεγκλίτως τρόπους τινὰς τοῦ πράττειν καὶ φεύγομεν ἄλλους· ἐπιτάττομεν κατηγορικῶς: τοῦτο πράττε, τοῦτο μὴ πράττε. Νομίζομεν ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἠθικῶς ἠνάγκασμένους ἢ ὑποχρέους νὰ ποιῶμέν τινα πράγματα καὶ νὰ ὑπεχώμεθα ἄλλων. Ἡ δὲ παράβασις κανόνων, εἰς οὓς συναισθανόμεθα ὅτι ὀφείλομεν νὰ ὑπακούωμεν, κατακρίνεται ὑφ' ἡμῶν, καὶ ἂν ἡμεῖς αὐτοὶ εἴμεθα οἱ παραβάται.

Ἄς περιλάβωμεν πάντα τὰ γεγονότα ταῦτα ἐν γενικῷ τινι τύπῳ, λέγοντες ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐκφέρει ἠθικὰς κρίσεις ἢ ποιεῖται διχοστολῆν δικαίου ἢ ἀδίκου· ἔχει ἠθικὴν συνείδησιν ἢ ἀπλῶς συνείδησιν. Φυσικῶς δὲ προκύπτει τὸ ἐρώτημα: πῶς ἐξηγητέον τὸ γεγονὸς τοῦτο; Δέν δυνάμεθα νὰ λύσωμεν τὸ πρόβλημα τοῦτο ἄνευ ἐπιμελοῦς ἀναλύσεως αὐτοῦ τοῦ φαινομένου τοῦ προκαλέσαντος αὐτό. Ἄλλο προτοῦ νὰ ἐπιχειρήσωμεν τοῦτο, ἄς ἐξετάσωμεν ἀπαντήσεις τινὰς δοθείσας ἤδη πρὸς τὸ ἐρώτημα.

2. Ἡ μυθικὴ ἐκδοχὴ.—Ὁ ἀφελῶς διανοούμενος πειράται κατ' ἴδιόν τινα τρόπον νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ πράγματα. Τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπολαμβάνει ὡς ἐκδηλώσιν κεκρυμμένων καὶ μυστηριωδῶν δυνάμεων. Συλλέγει πολλὰ ὅμοια γεγονότα καὶ θεωρεῖ αὐτὰ ὡς ἐκφρασίαν τινος ὑπὲρ φύσιν ἀρχῆς. Οὕτως ὕετός μὲν καὶ βροντὴ παράγονται ὑπὸ τινος θεοῦ τοῦ ὕετοῦ καὶ τῆς βροντῆς, λοιμὸς δὲ ὑπὸ τινος θεοῦ τοῦ λοιμοῦ. Ἡ αὐτὴ τάσις προάγει τοῦτον νὰ ἐρμηνεύῃ τὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως διὰ τῆς εἰς ὑπερφυσικὰς δυνάμεις ἀναφορᾶς τούτου. Παρατηρεῖ ἐν ἑαυτῷ σύγκρουσιν ὁρμῶν, τῆς μὲν ἐπειγούσης αὐτὸν πρὸς τὸ ἀγαθόν, τῆς δὲ πρὸς τὸ κακόν. Ὅπισ' ἐν δ' ἐκατέρωθεν τούτων θέτει ἕν τι, ἀρχὴν τινα, ἧς ἐκδηλώσεις εἶναι τὰ παντοειδῆ γεγονότα. Ἡ συνείδησις, λέγει, εἶναι τοῦ θεοῦ ἢ φωνὴ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, εἶναι ὁ θεὸς ἀμέσως λαλῶν πρὸς ἡμᾶς, εἶναι τι τοῦ ἀνθρώπου διάφορον, ὅπερ λέγει πρὸς αὐτὸν τινα ὁδὸν ὀφείλει νὰ βαδίξῃ. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία προσωποποιεῖ τοὺς ἐλέγχους τῆς συνειδήσεως διὰ τῶν Ἑρινύων, αἵτινες καταδιώκουσι τὸν κακοῦργον ἐφ' ὅσον ζῆ· καὶ αὐτὸς δ' ὁ Σωκράτης ἔλεγεν ὅτι ἤκουεν ἐν ἑαυτῷ τὴν φωνὴν τοῦ δαίμονιου ἀποτρέποντις αὐτὸν ἀπὸ τινῶν πράξεων

καὶ προτρέποντος ἐπὶ τὸ ἀγαθόν.¹⁾ Ὅπως δὲ εἰς τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ὀλκὴν καὶ τάσιν, οὕτω καὶ εἰς τὴν πρὸς τὸ κακὸν ὑποβάλλει ἢ ἀφελῆς νόησις ὅν τι, ἤτοι τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ ἢ τὸν διάβολον, ὑφ' οὗ πειραζόμενος ὁ ἄνθρωπος ἀδικοπραγεῖ.

3. Ἡ θεωρία τῆς κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐνοράσεως (The rationalistic intuitionism).—Ἡ μυθολογικὴ ἐκδοχὴ γίνεται ἐκποδῶν ὑπὸ τῆς μεταφυσικῆς θεωρίας, ἣτις ἐμφανίζεται ἐν πολλαῖς μορφαῖς, συχνὰ δὲ συνεζευγμένη μετ' ἐκείνης. Ἄς ἴδωμεν τίνα δίδει αὕτη ἀπόκρισιν πρὸς τὸ ἡμέτερον ἐρώτημα. Διὰ τί ποιούμεθα ἠθικὰς διακρίσεις; διὰ τί ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ ἐκφέρωμεν τοιαύτας κρίσεις; Ὁ ἄνθρωπος κέκτηται φυσικὴν δεξιότητα, ἰδίον τι ἠθικὸν χάρισμα, συνείδησιν τίνα; ἣτις ἀμέσως ποιεῖ αὐτὸν ἰκανὸν νὰ διαστέλλῃ τὸ δίκαιον τοῦ ἀδίκου. Αἱ ἀποφάνσεις αὐτῆς εἶναι ἀπολύτως βέβαιαι καὶ ἀναγκαῖαι, τόσον αὐτόδηλοι, ὅσον ἡ ἀλήθεια ὅτι δις δύο ποιοῦσι τέσσαρα, τόσον ἄμεσοι καὶ αἰώνιοι, ὅσον τὰ ἀξιώματα τὰ γεωμετρικά. Ὅπως δὲν δύνασαι οὐδ' ἔχεις χρεῖαν νὰ ποδείξῃς, ὅτι δις δύο ποιοῦσι τέσσαρα, οὕτω δὲν δύνασαι οὐδ' ἔχεις χρεῖαν νὰ ποδείξῃς ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι ἀδίκον. Ἡ περὶ τοῦ ἐνὸς γεγονότος ἀμφιβολία εἶναι τόσον ἄτοπος, ὅσον καὶ ἡ περὶ τοῦ ἑτέρου. Ἀλλὰ πόθεν, ἐρωτᾷς, ἔλαθεν ὁ ἄνθρωπος τὴν θαυμαστὴν ταύτην δύναμιν; Εἶναι σύμφυτος δύναμις δεδομένη ἡμῖν παρὰ τοῦ θεοῦ.

(1) Ἄς ἐξετάσωμεν ὀλίγους τινὰς τῶν ὑπερμάχων τῆς ἐκδοχῆς ταύτης καὶ ἄς ἴδωμεν πῶς αὕτη τοῦ χρόνου προϊόντος μετερρυθμίσθη²⁾. Καὶ πρῶτον ἄς ἀνέλθωμεν εἰς τὰς παλαιότατους χριστιανοὺς σοφοὺς³⁾. Πῶς, ἐρωτᾷς τοὺς ἐθνικοὺς ὁ Χρυσόστομος († 407), συνέβη οἱ ὑμέτεροι νομοθέται νὰ θέσωσι νόμους τοσοῦτους περὶ φόνου, γάμου, διαθηκῶν κτλ.; Οἱ ἐπιγιγνώμενοι

1) Πρὸς, Schmidt, Ethik der Griechen. M. Wundt, Geschichte der griech. Ethik τόμ. I, σελ. 363 κέ. Gass, Die Lehre vom Gewissen. Ὅρα καὶ Bender, Mythologie und Metaphysik.

2) Ἐν τοῖς ἐπομένοις προσπαθήσω ὅσον τὸ δυνατόν νὰ παρθέσω τῶν συγγραφέων τὰς γνώμας, ὡς αὐτοὶ οὗτοι διετύπωσαν αὐτάς.

3) Πρὸς, Gass, Die Lehre vom Gewissen.

ἀλάχθησαν ἴσως παρὰ τῶν πρόγεγεννημένων· ἀλλ' οὕτοι πῶς; ἢ οὐχὶ ἄλλως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως, διὰ τοῦ ἀρχῆθεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐμφυτευθέντος νόμου.¹⁾») «Ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν», λέγει ὁ Πελάγιος²⁾, «ὑπάρχει φυσικὴ τις ἀγιότης δεκτικὸς οὕτως εἰπεῖν τῆς ἀκροπόλεως τῆς διανοίας, κρίσις τις περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ»³⁾. Κατὰ δὲ τὸν Αὐγουστίνον⁴⁾ ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ φυσικῇ δυνάμει τοῦ κρίνειν κανόνες τινὲς καὶ σπέρματα ἀρετῆς, ὅτινα εἶναι μὲν ἀληθῆ, ἀλλ' οὐχὶ τοῖς ἄλλοις πληρωτά.

Ἄλλ' ἐὰν ὑπάρχει, ἔθελεν ἐρωτήσει τις, τοιαύτη ἀπόλυτος δύναμις, ἐὰν τῆς συνειδήσεως αἱ ἀποφάνσεις ἢ αἱ ἐν τῇ ψυχῇ ἐγχορηγημέναι ἠθικαὶ ἀλήθειαι εἶναι οὕτω βέβαιαι καὶ καθολικαί, πῶς ἄρα γε συμβαίνει ὥστε νὰ γίνωνται τοσαῦτα ἁμαρτήματα καὶ νὰ ὑπάρχωσι τοσαῦτα διαφοραὶ ἐν ταῖς πράξεσιν; Πᾶς δ' ἕκαστος, καίπερ ὑπακούων εἰς τὴν καλουμένην ἐσωτερικὴν φωνήν, ἐνδέχεται νὰ μαρτάνῃ. Οἱ Σχολαστικοί, ὅπως παρακάμψωσι τὸ ἀκανθῶδες τοῦτο πρόβλημα, μετερρύθμισαν εὐσυνέτως καὶ εὐφρόως τὴν ἀνωτέρω εκτεθεῖσαν διδασκαλίαν. Δύναμαι ἐκάστην πράξιν νὰ κρίνω ὡς δικαίαν ἢ ἀδικον, ἡ δὲ δύναμις ἢ καθιστώσα με ἰκανὸν τοῦτο γὰ ποιῶ εἶναι ἡ συνείδησις. Ἡ κρίσις ἐνδέχεται νὰ εἶναι πλημμελής, διότι ἡ ὡς ἀδικος ἢ δικαία κρινομένη πράξις δυνατὸν νὰ εἶναι τοῦναντίον. Ἄλλ' ἔχω καὶ τινα ἄλλην δύναμιν, ἣ γοῦν τὴν πρὸς με λέγουσαν ὅτι πᾶν ἀδικον πρέπει νὰ πομφούγηται καὶ πᾶν κακὸν πρέπει νὰ μὴ πράττηται. Ἡ δύναμις αὕτη, *συντήρησις*⁵⁾ ὀνομαζομένη, δὲν δύναται νὰ σφάλληται, εἶναι ἀπλανής, ἀναμάρτητος καὶ ἀνεξίτηλος· εἶναι ὁ σπινθὴρ τοῦ λόγου ἢ τῆς ἀληθείας, ὅστις καὶ εἰς αὐτῶν τῶν καταδίκων τὰς

1) Πρὸς Χρυζόστονον πρὸς Ἀντιοχείας, Ὁμιλ. 12.

2) Σύγχρονος τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

3) Epist. ad Demetr. κεφ. IV, σελ. 25.

4) 354—430.

5) Συντήρησιν ἐκάλουν οἱ Σχολαστικοί (ὁ ὄρος εὑρίσκεται τὸ πρῶτον παρὰ Ἱερωνύμου, † 427) τὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὡς σπινθῆρα (scintilla conscientiae) διατηρηθεῖσαν ἀρχέγονον συνείδησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἣτις ἐν τῷ ἁμαρτίᾳ ἡρέμῃ ἀντιφθέγγεται καὶ ὑπεναντιοῦται (remurmurare).

φυχὰς ὑπολαμβάνει ἄσθετος. Ὅταν δὲ μέλλωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν ἀλήθειαν ταύτην εἰς τὰς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις καὶ νὰ διίδωμεν τίνες τῶν πράξεων ἐκάστων εἶναι φευκταί, τότε ἐνεργεῖ ἡ συνείδησις καὶ ἐνδέχεται νὰ πλανᾶται. Ὁ Bonaventura¹⁾ λέγει: «Ὁ θεὸς ἔδωκεν ἡμῖν δύο γνώμονας, τὸν μὲν ἵνα ὀρθῶς κρίνωμεν, καὶ οὗτος εἶναι τῆς συνειδήσεως ὁ γνώμων, τὸν δὲ ἵνα ὀρθῶς βουλώμεθα, καὶ οὗτος εἶναι τῆς συντηρήσεως ὁ γνώμων, ἧς ἔργον εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ κακοῦ ἀποτροπὴ καὶ ἡ πρὸς τὸ ἀγαθὸν προτροπὴ»²⁾. Ὁ δὲ Ἀντώνιος ὁ Φλωρεντίνος³⁾ ὑπολαμβάνει τὴν συντήρησιν ὡς τινα φυσικὴν ἐξίν ἢ χάρισμα, φυσικὸν φῶς, ἧς ἔργον εἶναι νὰ διαφυλάττῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ νὰ ποιῇ τὸ κακὸν ἀποτρέπον αὐτὸν τῆς ἀμαρτίας καὶ νὰ ἐποτρύνῃ ἐπὶ τὰ καλόν⁴⁾. Αὕτη μὲν εἶναι ἀρχὴ ἀπλή, περὶ γενικοῦς ἀσχολουμένη νόμους, ἀνέγκλητος, ἀπλανῆς καὶ ἀνεξίτηλος, ἡ δὲ συνείδησις εἶναι δεξιότης τις ἢ ἐνέργεια, ἣτις διατρίβουσα περὶ τὰ καθ' ἕκαστον ὑπόκειται εἰς πλάνην καὶ ἀπάτην. «Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ποιεῖται οἶονεὶ συλλογισμόν τινα, οὗ τὴν μείζονα πρότασιν ἡ συντήρησις παρέχει, ἣτοι τὴν πρότασιν: πᾶν κακὸν φευκτέον· τὴν δ' ἐλάσσονα πρότασιν προστίθισιν ὑπέρτερός τις λόγος, ἀποφαινόμενος: ἡ μοιχεία εἶναι κακόν, καθὸ ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀπαγορευομένη, ἐν ᾧ κατώτερός τις λόγος ἀποφαίνεται: ἡ μοιχεία εἶναι κακόν, διότι εἶναι ἀδίκος ἢ διότι εἶναι ἀίσχρᾶ. Ἀλλ' ἡ συνείδησις ἐκ τῶν προκειμένων τούτων συνάγει τὸ συμπέρασμα: ἡ μοιχεία ἄρα εἶναι φευκτέα»⁵⁾.

1) 1221—1274. Breviloquium, Μέρ. II. κεφ. 2

2) Duplicem enim indidit (Deus) rectitudinem ipsi naturae, videlicet unam ad recte iudicandum, et haec est rectitudo conscientiae; aliam ad recte volendum, et haec est rectitudo synderesis, cuius est remurmurare contra malum et stimulare ad bonum.

3) 1589—1459.

4) *Synteresis* est quidam connaturalis habitus sive connaturale iumen, cuius actus vel officium est hominem retrahere a malo murmurando contra peccatum et inclinare ad bonum.

5) Fit in animo vel in mente hominis quasi quidam syllogismus, cuius maiorem praemittit synderesis dicens omne malum esse vitandum. Minorem vero huius syllogismi assumit ratio superior, dicens adulle-